Пелешко Андріана
(Київ)

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА БОРОТЬБА ГРЕЦЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ОСМАНСЬКОГО ПАНУВАННЯ У ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ПРАЦЯХ

Наприкінці XX ст. на карті Європи з'явився ряд нових національних держав. Дуже активно він проходив і в XIX ст., що виявилось в італійському Рісорджименто, об'єднанні Німеччини, утворенні балканських держав. Однак поява нових держав була не тільки наслідком національних рухів, але й являла собою початок нової фази їх розвитку, оскільки наявність державної організації надає нації можливість як інтенсивного внутрішнього розвитку, так і екстенсивного територіального розширення. Питання про шлях і перспективи розвитку стало однією з головних проблем і для молодої новогрецької держави.

Внаслідок національно-визвольної революції 1821 р. на частині території з переважаючим грецьким населенням, що раніше входила до складу Османської імперії, була утворена самостійна держава. Перше десятиліття її історії – це час формування основ державного апарату, політичної системи, соціальної структури. Багато чого потрібно було починати фактично з нуля.

Досліджуючи процес боротьби грецького народу за незалежність та етапи становлення молодої держави, доцільно, на наш погляд, в основу аналізу історіографії зазначеної проблеми покласти хронологічний принцип, у середині якого виокремити українську, російську та зарубіжну історіографії. Щодо опублікованих праць в Україні, треба зазначити, що спеціальної комплексної узагальнюючої праці з проблеми національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування та становлення грецької держави ще не створено, а наявні малочисельні розвідки торкаються лише окремих аспектів теми.

Протягом XIX–XX ст., особливо за період радянської доби, проблема незалежності грецького народу, як й інших балканських народів, була в полі зору істориків. Перші праці, присвячені подіям, що відбувалися в повсталій Греції, з'явились ще в період національно-визвольної війни та пореволюційних років. Так, 1829 р. вийшла книга С. Глінки «Картина історична та політична нової Греції»[1], де подається характеристика постатей збройних ватажків повсталих греків – Нотіса Боцаріса, Теодороса Колокотроніса, Одіссеоса, Бубуліни, адміралів Суктуріса та Міауліса, майбутнього державного діяча А. Маврокордатоса, першого президента І. Каподистрії. Також автор описує розчарування греків у надіях на допомогу їм з боку Наполеона Бонапарта, падіння під тиском османів грецької фортеці Міссолунгі.

Неодноразово привертали увагу дослідників питання середземноморської експедиції під керівництвом адмірала Ф. Ушакова і створення першого незалежного державного утворення на території грецьких земель – Республіки Семи З'єднаних островів. Перші роботи на цю тему з'явилися на початку XIX ст. Так, російський історик О. Вісковатов зібрав архівні матеріали для книги про діяльність адмірала Ф. Ушакова. Однак, автор опублікував лише

окремі розділи з цієї праці[2]. Дослідник висвітлив особистість Ф. Ушакова як видатного військово-морського стратега.

1834 р. з'явився твір Костянтина Базілі «Архіпелаг і Греція в 1830 та 1831 рр.»[3] у двох частинах. Автор описав свої враження від розореної війною Греції, розглянув процес формування політичних партій. Слід зауважити, оскільки К. Базілі був прихильником «російської» партії, то його погляд на діяльність керівників «англійської» та «французької» – упереджений.

Є. Феоктистов у своїй роботі «Боротьба Греції за незалежність»[4] основну увагу приділив відважним діям еллінів під час облоги османами фортеці Міссолунгі. Твір характеризується емоційним викладенням подій; конкретні відомості щодо діяльності повстанців під час національно-визвольної війни 1821–1829 рр. відсутні.

Історико-політичний аналіз розвитку господарств Молдови та Валахії, на території яких спалахнуло повстання греків під проводом О. Іпсіланті та повстання волоського народу під керівництвом Тудора Владіміреску, зробив С. Палаузов[5]. Автор зазначив, що ідея боротьби за своє визволення від османського панування охопила всі балканські народи. Його праця містить дані про підготовку повстання греків, проте, С. Палаузов не розкрив соціальних передумов повстання.

У 60-х рр. XIX ст. вийшли праці Г. Палеолога і М. Сівініса. У своїх роботах «Історія втручання Росії, Англії та Франції у війну за незалежність Греції»[6] та «Історичний нарис народної війни за незалежність Греції та поновлення королівства при втручанні великих держав Росії, Англії та Франції»[7] автори не приділили достатньої уваги становленню незалежної грецької держави. Вони обмежились описом військових дій греків і висвітлили деякі аспекти боротьби грецького народу, залишивши поза увагою відношення до неї громадськості.

Для вчених великий інтерес становить багатотомне видання «Історія російської армії та флоту»[8], нас цікавлять передусім розділи про дії флоту за часів царювання Павла І та про морські бої при о. Корфу.

Міжнародні аспекти грецького повстання і ставлення населення Росії і Бессарабії до боротьби грецького народу за своє визволення знайшли своє відображення у працях російських дослідників В. Селінова[9], Н. Свіріна[10], О. Нарочницького[11], І. Гуткіної[12], Н. Кіняпіної[13], Л. Оганян[14]. У цих дослідженнях проаналізовано питання боротьби греків за національну незалежність. Однак, спеціальне вивчення національно-патріотичної діяльності греків у Росії не входило до планів авторів. Боротьбі грецького народу за визволення і позиції офіційної Росії з грецького питання присвячені праці О. Шпаро[15]. Питанням формування грецького визвольного руху і грецької революції 1821–1829 рр. присвячений ряд спеціальних досліджень О. Фадеєва[16], І. Іови[17], І. Достян[18]. Значний інтерес являють собою матеріали про діяльність перших органів влади у повсталій Греції та участь у ній етеристів. Ці матеріали опубліковані в фундаментальних дослідженнях про підсумки і завдання вивчення зовнішньої політики Росії[19]. Вони, наприклад, сповіщають про те, що Росія через своє географічне положення, економічні, внутрішньополітичні та стратегічні інтереси вела активну політику по відношенню до Османської імперії та балканських народів. Царат розраховував набути значного впливу на султанський уряд, на турецьких підданих-християн, прагнув оволодіти Босфором і Дарданеллами та встановити над ними свій військовий контроль. Інші великі держави – Великобританія, Франція, Австрія – також переслідували експансіоністські цілі на Балканах і Близькому Сході. У той же час вони розглядали Туреччину

як бар'єр проти політичного й економічного проникнення Росії на Балкани й у Середземномор'я і тому здебільшого протистояли розпаду Османської імперії.

Дослідження, в яких розглядаються передумови формування незалежної грецької держави, різноманітні за своїми аспектами та напрямами. Праці В. Ільїнського[20], А. Дебідура[21], В. Виноградова[22], А. Улуняна[23], а також деякі збірники статей[24] висвітлюють історію міжнародних відносин у Європі, «Східне питання» і зовнішню політику Росії щодо балканських народів у цілому. Вклад Росії у завоювання незалежності балканськими народами, створення їх національної державності висвітлений у працях Н. Хитрової[25] та А. Бажової[26].

Аналізом діяльності І. Каподистрії займався російський історик Г. Арш[27]. Він увів у науковий обіг архівний матеріал, що зберігається в Архіві зовнішньої політики Росії й Російському державному архіві стародавніх актів.

Академік Є. Тарле у книзі «Адмірал Ушаков на Середземному морі (1798–1800)», висвітлюючи перебування російського військового флоту під командуванням Ф. Ушакова на Середземному морі, використав не тільки архівні документи, але й мемуари учасників експедиції. Історик характеризував Ф. Ушакова як видатного державного діяча та дипломата, що в 1798–1800 рр. самостійно проводив політику Росії на Середземному морі. Автор розповідає про дружню зустріч, організовану місцевими жителями у 1798 р. ескадрам адмірала Ф. Ушакова, про участь іонічних греків у воєнних діях на боці Росії. Особливо цінним є розділ «Організація Ушаковим самоврядування на Іонічних островах», що досліджує створення Республіки Семи З'єднаних островів і конституцію 1799 р.[28]. Разом з тим, слід зазначити, що Є. Тарле не приділив достатньої уваги висвітленню політичного становища на островах.

А. Андрущенко у своїй роботі «Адмірал Ушаков»[29] аналізує Тимчасовий план (конституцію) Республіки Семи З'єднаних островів. Оцінюючи важливість цього документа, автор зазначав, що Тимчасовий план не надавав політичних прав нижчим верствам населення островів. Не можна погодитись із думкою А. Андрущенко, що Конституція 1799 р. справила на всіх монархів враження занадто демократичного законодавства. Це може стосуватися лише Порти, люто ворожої Тимчасовому плану, про що свідчать численні матеріали. Про негативне ж ставлення Павла І до Конституції 1799 р. документальних свідчень немає.

З початку 1960-х років інтерес радянських істориків до діяльності Ф. Ушакова на Іонічних островах поєднувався з вивченням загальної проблематики зв'язків Росії та Республіки Семи З'єднаних островів. О. Шапіро одним із перших у радянській історіографії ґрунтовно дослідив основні напрями середземноморської політики Росії на рубежі XVIII–XIX ст.[30]

Ряд наукових праць належить російській дослідниці А. Станіславській[31]. Авторка на основі архівних матеріалів, грецьких і французьких джерел відтворює недостатньо вивчену сторінку біографії російського адмірала, аналізує його погляди з питань державної організації Республіки Семи З'єднаних островів, уточнює роль Ф. Ушакова в історії боротьби проти реакційних сил усередині Республіки Семи З'єднаних островів, зв'язок адмірала із клефтами й арматолами – борцями за національне визволення Греції. Значне місце в книзі приділено аналізу ліберальної Іонічної Конституції 1799 р.

У роботах А. Новічева[32] поданий матеріал щодо протистояння греків Іонічних островів спробам Порти підкорити їх своєму пануванню, а також висвітлена роль Ф. Ушакова як супротивника турецьких домагань і захисника

греків. Можна погодитися з автором, що в питанні про міжнародний статус островів Ф. Ушаков відстоював інтереси їх населення. А. Новічев критикує роботи деяких турецьких істориків, що применшують роль російського флоту й Ф. Ушакова у звільненні островів.

У фундаментальній праці історика мистецтва Греції В. Полєвого[33] міститься детальний опис стану іонічного мистецтва на рубежі XVIII–XIX ст.ст. У добутках місцевих грецьких майстрів відбиваються події 1798–1799 рр. по звільненню островів й образ самого Ф. Ушакова.

Щодо української історіографії, слід зазначити, що вченими досліджувалися лише окремі аспекти становлення незалежної грецької держави. Серед узагальнюючих робіт можна назвати колективну працю „Історія Центрально-Східної Європи" за редакцією Л. Зашкільняка[34]. Також на початку XXI ст. побачили світ дослідження, присвячені історії грецьких підприємців та меценатів, особі І. Каподистрії[35]. У своїй праці «Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія»[36] Н. Терентьєва присвятила окрему главу першому президенту Греції. Статті А. Гедьо[37] містять аналіз матеріалів російських архівів стосовно діяльності І. Каподистрії у світлі зовнішньої політики Російської імперії першої чверті XIX ст.

Значною і багатоаспектною є грецька історіографія, що базується на ґрунтовній джерельній базі та вирізняється аналітичним методом викладення матеріалу. Перша історична праця про діяльність таємної грецької організації «Філікі Етерії», яка підготувала національно-визвольне повстання 1821 р., вийшла у 1834 р. Її автор – учасник боротьби грецького народу І. Філімонос[38]. До появи цієї книги свідчення про таємну організацію мали уривчастий характер. У своїй роботі І. Філімонос використовував документи, які йому потрапляли за родом служби, оскільки він був секретарем видатного діяча національно-визвольної боротьби Дмитра Іпсіланті. Спираючись на свідчення, отримані безпосередньо від етеристів, історик вперше дав нарис діяльності й організаційної структури «Філікі Етерії». Багато істориків, сучасників й учасників подій вважали, що революцію підготувала таємна грецька організація, але їм були невідомі імена засновників. У перші десятиліття після визволення Греції довкола ролі тих чи інших особистостей і створення «Філікі Етерії» на сторінках грецької преси точилась гостра дискусія. Тоді відомий етерист П. Анагностопулос спробував піддати сумніву питання про перебування Е. Ксантоса в Одесі 1814 р. і про його роль у створенні грецького таємного товариства. Історична праця про «Філікі Етерію» І. Філімоноса була написана на основі спогадів П. Анагностопулоса. У ній засновниками таємної революційної організації автор називає П. Анагностопулоса, Н. Скуфаса і А. Цакалова. На жаль, у роботі, не завжди вказуються походження джерел, що їх І. Філімонос ввів у науковий обіг. Крім того, він опублікував небагато імен етеристів і розказав лише про деякі аспекти діяльності «Філікі Етерії».

На таке висвітлення подій грецький історик мав певні політичні причини. Баварські регенти Віттельсбахи правили країною у 1833–1835 рр. у період неповноліття короля Оттона. Вони дотримувалися прозахідної орієнтації. Таємна організація була заснована в Одесі, і перші роки її діяльність розгорталася на території Росії. Природно, ця організація знаходилась у баварських регентів під підозрою. Більше того, у рік виходу в світ книги І. Філімоноса відбувся процес над героєм війни за незалежність Греції генералом Т. Колокотронісом, який за безпідставним обвинуваченням був засуджений до страти. В атмосфері підозр І. Філімонос боявся своїм твором спровокувати посилення утисків учасників

етеристського руху і мусив дотримуватися обережності при висвітленні діяльності «Філікі Етерії».

Деякі з дослідників помилково ототожнювали «Філікі Етерію» з іншою організацією – «Товариством прихильників муз», що була створена в Афінах (1813 р.), та Відні (1817 р.). Обидві ці організації мали культурно-просвітницькі цілі[39].

В своїй наступній роботі «Нарис про грецьку революцію» І. Філімонос[40] виправляє несправедливість та помилки, яких припустився у викладі подій, пов'язаних з історією створення «Філікі Етерії» та, зокрема, стосовно Е. Ксантоса. Автор називає його в числі трьох перших керівників «Філікі Етерії», відводячи П. Анагностопулосу другорядне значення. Факт перебування Е. Ксантоса в Одесі 1814 р. підтверджує також і такий документ: справа з Державного архіву Одеської області про зарахування 6 (18) листопада 1814 р. до купецтва 3-ї гільдії Еммануїла Ксантоса.

У додатку до першого тому І. Філімонос опублікував список етеристів, що включав 692 прізвища. Інший, більш точний, перелік членів «Філікі Етерії» був опублікований В. Мексасом 1937 р.[41]. Матеріал для складання нового списку грецький історик знайшов у неопублікованому особистому архіві відомого етериста П. Секеріса. Тридцять років потому документи з особистого архіву П. Секеріса були опубліковані І. Мелетопулу[42].

У 50-ті роки XIX ст. у грецькій історіографії розгорнулася гостра дискусія щодо питання про роль таємної організації «Філікі Етерії» у національно-визвольній революції 1821–1829 рр. У Лондоні була опублікована книга консервативного політичного діяча Греції, англофіла С. Трикупіса[43]. Роль «Філікі Етерії» у підготовці національно-визвольної революції історик характеризував як незначну, а її керівника – Олександра Іпсіланті – висвітлював негативно. Не можна погодитися з твердженням, що після 1819 р. керівництво «Філікі Етерії» стало консервативним і «дерадикалізувалося». Прихід до керівництва «Філікі Етерії» Олександра Іпсіланті означав перемогу її революційного крила.

У результаті революції 1843 р. країна вступила на шлях конституційного розвитку, змінилася політична обстановка в Греції. Були виявлені нові архівні документи, і перед грецькими істориками відкрилася можливість більш детально висвітлити роль і діяльність «Філікі Етерії» у підготовці грецької революції 1821–1829 рр. І. Філімонос доповнив свою книгу новими свідченнями, ввів у науковий обіг матеріали Центрального архіву «Філікі Етерії» і документи, що зберігалися в особистих архівах учасників грецької революції чи їхніх нащадків. Нова історична праця І. Філімоноса «Нарис грецької революції»[44] була опублікована у чотирьох томах. Це фундаментальне видання і дотепер являє собою велику цінність для дослідників національно-визвольного руху грецького народу проти османського панування.

Багато питань історії діяльності «Філікі Етерії» і сьогодні трактуються вченими неоднозначно. Це пояснюється тим, що існують різні погляди на проблему. Також деякі документи ще чекають на своїх дослідників в архівах Росії, України та інших європейських країн. Їх пошук та опрацювання – нелегка справа. Діяльність «Філікі Етерії», її роль у національно-визвольній боротьбі грецького народу проти османського панування – одна з яскравих сторінок російсько-українсько-грецьких взаємовідносин.

Грецькі вчені неодноразово зверталися до історії створення Республіки Семи З'єднаних островів та діяльності її уряду. Розглядаючи діяльність Ф. Ушакова, вони нерідко односторонньо наголошували на відновленні російським

адміралом старого станового устрою, що похитнувся під владою Франції, а також привілеїв дворянства. Так, Е. Лунци стверджував, що Ф. Ушаков захищав нобілітет й дотримувався аристократичних принципів[45]. Виявлені ж нами документи свідчать, що події відбувались протилежним чином: адмірал не терпів нобілів та був переконаним супротивником необмеженого аристократичного правління. Треба зазначити, що на той період існувала важлива обставина, а саме: діяв становий устрій, формально відновлений на островах після ліквідації французького правління. За задумом Конституції 1799 р. він повинен був істотно відрізнятися від дворянсько-олігархічного устрою, що панував за часів правління Венеції.

У своїй роботі «Історія Іонічних островів з початку 1797 до 1815 рр.»[46] Г. Мавроянніс висвітлив окремі аспекти діяльності Ф. Ушакова і його помічників на островах. Автор зазначив, що вплив Ф. Ушакова був заснований не тільки на силі російської зброї. «Росія користувалася в народі такою любов'ю, що її представнику корилися з радістю»[47].

До теми створення Республіки Семи З'єднаних островів звертався грецький історик Г. Кордатос у фундаментальному дослідженні «Історія сучасної Греції»[48]. Відзначаючи значний вплив ідей Французької революції на іонічних греків, він у своїй роботі висвітлив глибокі симпатії народу до правління Франції. Слід зазначити, що діяльність російського адмірала на островах розглядається в його праці дещо ізольовано від зовнішньої політики уряду Олександра I в 1802–1807 рр. стосовно Республіки Семи З'єднаних островів.

Історіографічний аналіз національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування був зроблений Т. Грицопулосом в праці «Історіографія боротьби»[49], Є. Протопсалтісом в статті «Повстання 1821-го р. та історіографія питання»[50]. Значний матеріал з історії формування незалежної грецької держави міститься у фундаментальному багатотомному дослідженні «Історія еллінського етносу»[51].

Великий інтерес для дослідників становить робота грецького історика Єлєні Кукку «Іоанн Каподистрія: людина, дипломат. 1800–1828 рр.»[52]. Автор вводить у науковий обіг нові документальні матеріали про І. Каподистрію із архіву університету в Падуї. Через сім років після цієї роботи вийшла друком її нова праця – «Іоанніс Каподистрія – міністр закордонних справ Росії»[53]. Це дослідження містить аналіз доти неопублікованих документів, знайдених автором в архівах Греції та країн Європи.

Серед французьких дослідників слід назвати Е. Родоканакі, який у своїй роботі «Бонапарт та Іонічні острови» зазначив, що діяльність російського адмірала мала прогресивний характер. Він наголосив: «Ушаков став другом і захисником народу. Його проект конституції був дуже ліберальним. Він вимагав, щоб доступ до всіх посад, навіть прийняття до Сенату, був дозволений плебеям»[54].

До вивчення питань Республіки Семи З'єднаних островів зверталися й американські історики. Так, 1965 р. Дж. Макнайт захистив дисертацію про діяльність Ф. Ушакова на Іонічних островах[55]. У дослідженні використані документи з архіву Сенату Республіки, що міститься на о. Корфу. Робота присвячена Іонічній Конституції 1799 р. у її зв'язку з політичною позицією Ф. Ушакова на островах і боротьбі адмірала проти місцевого нобілітету. Ця робота не виходить за рамки загальної постановки питання.

Стаття румунського історика Н. Камаріно «Організація та структура «Філікі Етерії» в Росії напередодні 1821 р.»[56] охоплює період від заснування товариства

до обрання О. Іпсіланті його головою. Автор зазначає, що умови для діяльності таємної грецької організації в Росії були сприятливими. Він пояснює свою думку значним інтересом широких кіл російської громадськості до боротьби за національне визволення грецького й інших балканських народів. Не менш важливим було і те, що діяльність «Філікі Етерії» розгорталась на території Росії і практично не зустрічала перешкод з боку місцевої влади. Н. Камаріно підкреслює, що в Росії майже всі греки, які тут мешкали, були членами «Філікі Етерії»; в той же час у Габсбурзькій монархії, де теж проживала велика кількість греків, далеко не всі з них вступили до «Філікі Етерії». Греки в Австрійській імперії побоювалися, що з ними станеться теж саме, як і з Рігасом Велестинлісом та його соратниками: вони були заарештовані австрійською владою, видані туркам та страчені. Н. Камаріно приділяє увагу складному і заплутаному питанню про відношення І. Каподистрії до «Філікі Етерії», і, зокрема, його переговорам з Е. Ксантосом.

Джерелознавча та історіографічна оцінка документів і робіт, присвячених діяльності першого президента Греції в різний час, дана Д. Донтас[57]. Аналізуючи бібліографію робіт про І. Каподистрію, авторка доходить висновку, що грецькі історики єдині в думці, що лояльність І. Каподистрії до російського імператора пояснювалася його грецьким патріотизмом і спробами використати російську політику в інтересах Греції.

У монографії Н. Соула щодо середземноморської політики Росії 1797–1807 рр. іонічній темі приділений окремий розділ й низка спеціальних підрозділів[58]. Необхідно відзначити, що питання іонічних островів, незважаючи на наявність архівних посилань, займають у книзі другорядне місце, хоча вона й містить спеціальний параграф про Іонічну Конституцію.

Серед праць зарубіжних істориків, що переймалися проблемами ортодоксальної церкви у незалежній Греції та історією взаємовідносин Великих країн і молодої грецької держави, треба відмітити роботи Джона Левандіса «Грецький зовнішній борг та Великі держави 1821–1889»[59] і Чарльза Фразі «Ортодоксальна церква та незалежна Греція, 1821–1852»[60].

Проаналізувавши ступінь наукової розробки обраної теми, слід зазначити, що вченими різних країн піднімались питання національно-визвольного руху і становлення незалежної грецької держави наприкінці XVIII – першій пол. XIX ст., однак, у вітчизняній науці зазначена проблема не досліджувалась комплексно, а вивчалися окремі її аспекти та напрями.

Джерельна база питання складається з документів, що зберігаються в архівних установах України, Росії та Греції і рукописних відділах бібліотек. Усі джерела можна поділити залежно від походження, форми та змісту на наступні видові групи: 1) неопубліковані (архівні) документи; 2) збірки опублікованих матеріалів: особові архіви, дипломатичні документи, тексти міжнародних договорів та ін.; 3) мемуари, щоденники, записки та листи; 4) енциклопедичні та статистичні довідники.

Важливий матеріал для розкриття теми національно-визвольної боротьби та становлення грецької держави міститься в документах, що зберігаються в Російському державному історичному архіві. Відомості про початок діяльності таємного товариства «Філікі Етерія», яке підготувало національно-визвольну революцію 1821 р., деякі політичні та військові новини з повсталої Греції містяться в документах фонду «Кантакузин, Георгий, князь» (ф. 673). Дані щодо діяльності першого президента Греції Іоанна Каподистрії, його листування з російськими та іноземними дипломатами зберігаються у фондах «Каподистрия,

Иоанн, граф, министр иностранных дел» (ф. 1101), «Академия художеств» (ф. 789), «Рибопьер Александр Иванович» (ф. 1040).

Про вилучення зброї у греків, які у зв'язку з національно-визвольною революцією перейшли російський кордон, про заснування 1821 р. в Одесі комітету з надання допомоги грекам, що прибули з Константинополя, можна довідатися зі справ фонду 1 «Канцелярія Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора» Державного архіву Одеської області (ДАОО).

Відомості про повстання греків 1821 г., відмову тим особам, що брали участь у виступах проти грецького уряду 1832 р., у проживанні в Росії, про заборону російським підданим виховувати дітей в Греції містяться у фонді «Канцелярія Одеського Градоначальника» (ф. 2).

У Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (РНБ) був опрацьований фонд «Архів С.Ю. Деступіса» (ф. 250), який містить дипломатичні документи російського посланця в Константинополі С. Деступіса. Збірка матеріалів репрезентує діяльність турецького уряду та його політику по відношенню до поневолених народів взагалі та греків зокрема, хід військових дій 1823 р., стан справ у незалежній грецькій державі та на територіях, які залишались на початок 40-х рр. XIX ст. під османським пануванням. У своєму щоденнику, що зберігається у фонді, С. Деступіс характеризує ватажків повстання Теодороса Колокотроніса та Одіссеоса Андруцоса.

Інформативними для дослідження передумов, перебігу подій національно-визвольної революції, історії створення таємного товариства «Філікі Етерія» є матеріали фонду «Шильдер Н.К.» (ф. 847) ВР РНБ, в яких подані численні інструкції повноважним представникам Росії в Греції, зокрема, барону Г. Строганову, Піні, Мінчакі та ін.

1997 р. у Греції вийшло друком фундаментальне видання «Архів Еммануїла Ксантоса»[61] у трьох томах. Документи, що опубліковані в збірнику, є цінним джерелом для дослідження історії національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування та становлення молодої незалежної держави. Обставини створення «Філікі Етерії» у 1814 р. і перші два роки її діяльності є однією з малодосліджених проблем в історії революційної організації. Тривалий час одним з найбільш інформативних та достовірних джерел цього періоду був саме збірник «Архів Еммануїла Ксантоса», одного з засновників «Філікі Етерії».

Тексти міжнародних договорів, за якими Греція набула статусу спочатку автономії у складі Османської імперії, а згодом і незалежної держави містяться у збірнику трактатів і конвенцій Ф. Мартенса[62].

Цінним джерелом для дослідження теми становлення незалежної грецької держави є тритомний збірник документів «Адмірал Ушаков»[63]. Для нас важливим є другий том збірника, що охоплює період з січня 1798 до червня 1799 року. Він містить документи, що відносяться до діяльності Ф. Ушакова по звільненню Іонічних островів та встановленню на них республіканської форми правління. Документи цього тому свідчать, що на Іонічних островах у період, який розглядається, відбувалася гостра класова боротьба. Найбільш невирішеним залишалося земельне питання. Спроби великих землевласників повернути назад втрачені раніше землі викликали незадоволення та обурення селян.

Фундаментальна праця «Зовнішня політика Росії XIX та початку XX століття. Документи Російського Міністерства закордонних справ»[64], що хронологічно охоплює 1801–1830 рр., містить російські дипломатичні документи, які

відображають основні події початку XIX ст. у Південно-Східній Європі. Важливе місце в збірнику документів займають матеріали про відносини Росії з Османською імперією і західними державами періоду грецької національно-визвольної революції. У збірнику опубліковані звернення греків із проханнями про допомогу, документи про заступництво Росії щодо припинення жорстоких репресій стосовно греків і надання Греції політичної автономії, про захист російською дипломатією прав християнських підданих султана, про надання матеріальної допомоги грецьким біженцям, що прибули в Росію з Греції і Дунайських князівств. Аналізуючи ці документи, можна зробити висновок, що російський уряд прагнув врегулювати ситуацію в Греції по можливості дипломатичними засобами.

Для розуміння умов, у яких діяла «Філікі Етерія» в Росії та відношення до неї місцевої російської влади і громадськості, великий інтерес становлять документальні праці, а саме: збірник документів про діяльність Одеської ефорії «Філікі Етерії», виданий грецьким істориком С. Сакеларіосом[65] та збірник документів з австрійських архівів, присвячених повстанню 1821 р., опублікований грецьким істориком Г. Лаіосом[66].

Велику цінність для дослідників являє собою «Записка графа Іоанна Каподистрії про його службову діяльність»[67]. У грецькій літературі вона відома як «Автобіографія Каподистрії», або Меморандум 1826 р. Цей документ був написаний 24 грудня 1826 р. і поданий Миколі І. Меморандум був виявлений М. Ласкарісом у чорновому варіанті в сімейних паперах І. Каподистрії на острові Корфу. На думку дослідника, цей документ є вибаченням І. Каподистрії за його кар'єру при російському дворі. Відомості про службу в Міністерстві закордонних справ Росії містяться й у листах І. Каподистрії до батька, опублікованих П. Енепекіндісом[68]. Важливим для дослідників є також особистий архів першого президента Греції І. Каподистрії[69], опублікований 1972 р.

В історіографії грецької революції 1821 р. мемуари представлені досить широко, однак дослідників цікавило, головним чином, відновлення фактичної історії революції. Серед мемуарів слід назвати працю Германа Патрського «Спогади»[70], Макріянніса «Спогади генерала Макріянніса»[71], К. Метаксаса «Спогади з історії грецької революції»[72], «Історичні спогади» Н. Драгуміса[73]. Мемуари дають досліднику не тільки фактичний матеріал, але й можливість відійти від стереотипного погляду на грецький національно-визвольний рух, який склався під впливом ідеологічних позицій.

У «Спогадах» митрополита Германа Патрського, присвячених історії грецького національно-визвольного руху, автор поставив перед собою завдання відтворити діяльність греків під час повстання проти османського панування та висвітлити деякі політичні події на Пелопоннесі періоду першого уряду. Військові події, які він описує, автор супроводжує своїми оцінками й коментарями. «Спогади» Германа Патрського вважаються важливим джерелом з історії національно-визвольної революції не тільки тому, що їх автор – учасник і очевидець описуваних подій, але й тому, що вони складені безпосередньо під час революції. Митрополит Герман оцінює події з погляду передових західноєвропейських ідей. «Спогади» Германа Патрського були вперше видані вже після його смерті, в 1837 р. К. Касторхісом, й у тому ж році перевидані. У 1900 р. вийшло доповнене видання під редакцією Г. Папуліаса.

Ще одним мемуаристом був Макріянніс, прославлений воєначальник,

генерал, намісник Пелопоннесу. Він ніколи не вчився в школі й алфавіт вивчив, будучи вже дорослою людиною. Та це не завадило йому взятися за перо. Писати «Спогади» Макріянніс, за власним твердженням, почав 1829 р. в Аргосі, де була його резиденція. «Я буду записувати неупереджено чисту правду», – запевняє читачів Макріянніс[74]. Однак із самого початку він надав своїй праці полемічного характеру, маючи намір дати свою інтерпретацію нещастям, що вразили Грецію під час революції. Макріянніс щиро підтримує політичне угруповання військових, яке утворилося вже на першому етапі революції, й критикує своїх супротивників. Макріянніс доклав багато зусиль, щоб увічнити пам'ять про події революції: за його ініціативи художник Панайотіс Зографос у 125 картинах відтворив сцени з історії війни за незалежність. «Спогади» Макріяннніса розшифрував та опублікував Я. Влахояніс у 1907 р.

На відміну від митрополита Германа, який писав «Спогади» під час революції, К. Метаксас узявся за роботу над «Спогадами з історії грецької революції»[75] через сорок років після описуваних ним подій. «Вступ» до «Спогадів» був написаний у 1860 р. Хоча сам К. Метаксас стверджує, що його мемуари засновані на записах, зроблених під час революції. Автор чітко визначає свою працю як спогади очевидця, а не як роботу історика. К. Метаксас був освіченою людиною, у своїй праці він вдався до систематизації, робив узагальнення та здійснював оцінку фактів. Про це свідчать історико-географічний огляд о. Кефалонії, систематичний аналіз діяльності II Національних Зборів, звіти про заходи, здійснені К. Метаксасом під час перебування його урядовим уповноваженим на Егейських островах.

Спогади К. Метаксаса були вперше видані його сином 1878 р. і відразу викликали до себе великий інтерес. Уже через кілька років вони були переведені на італійську (1882 р.) і французьку (1887 р.) мови.

Єдиним з авторів спогадів, хто усвідомлював особливості мемуарного жанру, був Н. Драгуміс. За походженням він був фанаріот, мав блискучу освіту, завдяки чому обіймав різні державні посади. Він мав дружні чи офіційні стосунки зі всіма впливовими людьми своєї країни. «Історичні спогади» Н. Драгуміса[76] є цінним історичним джерелом, оскільки автор не просто викладає події, але й з'ясовує їх причини, аналізує, робить узагальнення історичного характеру. Оскільки Н. Драгуміс дотримувався політичних поглядів, характерних для «англійської партії», тому багато оцінок у його мемуарах подані саме під таким кутом зору. «Історичні спогади» Н. Драгуміса вийшли друком 1973 р.

Незважаючи на значну джерельну та історіографічну базу досліджень, присвячених проблемі національно-визвольної боротьби греків, ряд її аспектів не одержав достатнього наукового висвітлення. До числа малодосліджених належать питання про становлення у першій третині XIX ст. незалежної грецької держави, формування її перших органів влади, діяльності уряду Республіки Семи З'єднаних островів, а також політична активність цієї молодої країни на арені європейських міжнародних відносин. Дослідження цих питань дозволяє розширити наявні відомості про національно-визвольну боротьбу грецького народу проти османського панування, а також висвітлити дипломатичну діяльність великих держав відносно Греції в період становлення її незалежності.

Таким чином, проаналізувавши ступінь наукової розробки зазначеної теми, можна зробити висновок, що узагальнюючої праці у вітчизняній історіографії не існує. Разом з тим, використовуючи надбання попередників, залучивши архівні та опубліковані джерела, на наш погляд, можна відтворити цілісну

картину визвольного руху, результатом якого стало створення незалежної грецької держави, що представляє науковий інтерес і є неординарним явищем у всесвітній історії.

Annotation

The article deals with the historiographic analysis of the national liberation movement of Greeks against Ottoman Empire. Researches of the problem of formation of the Greek State from the period of the creation of the Republic of Seven United Islands up to the establishment of constitutional monarchy are explored here too.

Анотація

Стаття містить аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії питання національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування та проблеми становлення незалежної грецької держави від утворення Республіки Семи З'єднаних островів до запровадження конституційної монархії в країні.

---

[1] *Глинка С.И.* Картина историческая и политическая новой Греции. – М., 1829.
[2] *Висковатов А.* Блокада и осада Корфу, 1798 и 1799. – СПб., 1828.
[3] *Базили К.* Архипелаг и Греция в 1830 и 1831 г. Сочинение Константина Базили. – Ч. 1–2. – СПб., 1834.
[4] *Феоктистов Е.М.* Борьба Греции за независимость. Эпизод из истории первой половины XIX в. – СПб., 1863.
[5] *Палаузов С.Н.* Румынские господарства Валахия и Молдавия в историко-политическом отношении. – СПб., 1859.
[6] *Палеолог Г.Н., Сивинис М.С.* История вмешательства России, Англии и Франции в войну за независимость Греции. – СПб., 1863.
[7] *Палеолог Г.Н., Сивинис М.С.* Исторический очерк народной войны за независимость Греции и восстановление королевства при вмешательстве великих держав России, Англии и Франции. – Т. 1–2. – СПб., 1867.
[8] История русской армии и флота. – Т. 9. – М., 1913.
[9] *Селинов В.И.* Пушкин и греческое восстание. Пушкин, статьи и материалы. – Вып. 2. – Одесса, 1926.
[10] *Свирин Н.* Пушкин и греческое восстание // Знамя. – 1935. – № 1. – С. 31–45.
[11] *Нарочницкий А.Л.* Греческое национально-освободительное движение и Россия // ВИ. – 1980. – № 12. – С. 57–70; *Его же.* Международные отношения европейских государств с 1794 до 1830 гг. – М., 1946.
[12] *Гуткина И.Г.* Греческий вопрос и позиция Австрии в 20-х гг. XIX в. // Ученые записки ЛГПИ им. А.И. Герцена. – 1969. – Т. 307. – С. 206–229; *Её же.* Греческий вопрос и дипломатические отношения европейских держав 1821–1822 гг. // Ученые записки ЛГУ. – Т. 130. – Л., 1951; *Её же.* Греческий вопрос на заключительном этапе восточного кризиса 20-х годов XIX в. // Проблемы истории международных отношений. – Л., 1972.
[13] *Киняпина Н.С.* Внешняя политика Николая I // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1. – С. 192–210; *Её же.* Русско-австрийские противоречия накануне и во время войны 1828–1829 гг. // Ученые записки ЛГУ. – Вып. 156. – Москва, 1952. – С. 75–97.
[14] *Оганян Л.Н.* К вопросу об отношении населения Бессарабии к освободительному движению 1821 г. в Молдавии и Валахии // Великая дружба. – Кишинев, 1961.
[15] *Шпаро О.Б.* Освобождение Греции и Россия (1821–1829). – М., 1965; *Её же.* Внешняя политика Каннинга и греческий вопрос // ВИ. – 1947. – № 12. – С. 43–61.
[16] *Фадеев А.В.* Греческое национально-освободительное движение и русское общество первых десятилетий XIX в. // Новая и новейшая история. – 1964. – № 3. – С. 37–49; *Его же.* Россия и Восточный кризис 20-х гг. XIX в. – М., 1958.
[17] *Иова И.* Южные декабристы и греческое национально-освободительное движение. – Кишинев, 1963.
[18] *Достян И.С.* Россия и балканский вопрос: Из истории русско-балканских политических связей

в первой трети XIX в. – М., 1972; *Достян И.С., Логачев К.И.* Греческие земли в конце XVIII – начале XIX в. Ионическая республика // Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е годы XIX в. – М., 1986.

[19] Итоги и задачи изучения внешней политики России: советская историография. – М., 1981.

[20] *Ильинский В.П. Адмирал Ф.Ф.* Ушаков в средиземном море (1799 г.). – СПб., 1914.

[21] *Дебидур А.* Дипломатическая история Европы. – Т. 1–2. – М., 1947.

[22] *Виноградов В.Н.* Великобритания и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны. – М., 1985; *Его же.* Джордж Каннинг, Россия и освобождение Греции (1770–1827 гг. Документальный очерк) // Новая и новейшая история. – 1981. – № 6. – С. 112–131.

[23] *Улунян А.А.* Политическая история современной Греции, конец XVIII в. – 90-е гг. XX: (Курс лекций). – М., 1998; *Его же.* Политическая культура греческого и болгарского Просвещения (к. XVIII – нач. XIX вв.) // От Просвещения к революции: из истории общественной мысли нового времени. – М., 1990.

[24] Балканские народы и европейские правительства в XVIII – начале XIX в. – М., 1982; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в. – М., 1978; Международные отношения на Балканах, 1815–1830. – М., 1983; Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг. – М., 1990; Формирование национальных независимых государств на Балканах. Конец XVIII – 70-е годы XIX в. – М., 1986.

[25] *Хитрова Н.И.* Черногория в национально-освободительном движении на Балканах и русско-черногоские отношения в 50-70-х годах XIX в. – М., 1979.

[26] *Бажова А.П.* Русско-югославянские отношения во второй половине XVIII в. – М., 1982.

[27] *Арш Г.Л.* Балканские проекты И. Каподистрии накануне греческой революции 1821 г. // Балканские исследования. – Вып. 2. Проблемы истории и культуры. – М., 1976; *Его же.* Великая Французская революция и Греция (Политическая программа Ригаса Велестинлиса) // Европа в новое и новейшее время. – М., 1966; *Его же.* Греческое национально-освободительное движение и Россия (1801–1831 гг.) // ВИ. – 1980. – № 12. – С. 57–68; *Его же.* Греческая революция 1821–1829 гг. // Новая и новейшая история. – 1971. – № 3. – С. 58–72; *Его же.* Дело Галатиса: неопубликованные документы к истории «Филики Этерии» // Балканские исследования. – Вып. 1. – М., 1982; *Его же.* Иоанн Каподистрия и греческое национально-освободительное движение 1809–1822 гг. – М., 1976; *Его же.* Иоанн Каподистрия в России // ВИ. – 1976. – № 5. – С. 49–65.

[28] *Тарле Е.В.* Адмирал Ушаков на Средиземном море (1798–1800). // Сочинения: В 12-ти т. – М., 1959; *Его же.* Чесменский бой и первая русская экспедиция в Архипелаг (1769–1774) // Тарле Е.В. Сочинения. – Т. 10. – М., 1959.

[29] *Андрущенко А.И.* Адмирал Ушаков. – М., 1951.

[30] *Шапиро А.Л.* Адмирал Сенявин. – М., 1958; *Его же.* Средиземноморские проблемы внешней политики России в начале XIX в. // Исторические записки. – 1956. – Т. 55.

[31] *Станиславская А.М. Адмирал Ф.Ф.* Ушаков и ионическая конституция 1799 г. // Воспросы истории внешней политики СССР и международных отношений: Сб. статей памяти акад. В.М. Хвостова. – М., 1976; Политическая деятельность Ф.Ф. Ушакова в Греции. – М., 1983; Россия и Греция в конце XVIII – XIX века: Политика России в Ионической республике, 1798–1807 гг. – М., 1976; *Её же.* Русско-английские отношения и проблемы Средиземноморья. 1798–1807. – М., 1962.

[32] *Новичев А.Д.* История Турции. – Т. 1–2. – Л., 1963–1969; *Его же.* Россия, Турция и борьба греческого населения Ионических островов за независимость в 1798–1806 гг. Колониальная политика и национально-освободительное движение: (Из новой и новейшей истории Балкан, Ближнего и Среднего Востока). – Кишинев, 1965; *Его же.* Экономические и социальные сдвиги в Малой Азии и на Балканах в первой половине XIX в. и начало Танзимата. – М., 1966.

[33] *Полевой В.М.* Искусство Греции: Новое время. – М., 1975.

[34] Історія Центрально-Східної Європи. – Львів, 2001.

[35] Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К., 2001.

[36] *Терентьева Н.А.* Таємне грецьке товариство «Філікі Етерія». – К., 2005.

[37] *Гедьо А.В.* Деятельность И. Каподистрии в свете внешней политики Российской империи первой четверти XIX в. // Новый Часовой (СПб). – 2004. – №15–16. – С. 291–299; *Його ж.* Іоанн Каподистрія // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси. – К., 2001.

[38] *Φιλιμονος Ι.* Δοκιμιον ιστορικον περι της Φιλικης Εταιρεας. – Ναυπλιαι, 1834.

[39] *Pouqueville F.* Histoire de régénération de la Gréce. – Vol. 1. – Bruxelles, 1825.

[40] *Φιλημονος Ι.* Δοκιμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως. – Αθήναι, 1859. – Τομ. Α.

[41] *Μεξας Β.* Οι Φιλικοι Καταλογος των μελων της Φιλικης Εταιρειας εκ του Αρχειου Σεκερη. – Αθηναι, 1937.
[42] *Μελετοπουλου Ι.Α.* Η Φιλικη Εταιρεια. Αρχειον Π.Σεκερη. – Αθηνα,1967.
[43] *Τρικουπης Σ.* Ιστορια της Ελληνικης Επαναστασεως. – Λονδινον, 1853–1857.
[44] *Φιλιμονος Ι.* Δοκιμιον περι Ελληνικης Επαναστασεως. – Εν Αθηναι, 1859–1861. – Τομ. 1–4.
[45] *Lunzi E.* Della Repubblica Settinsulare. – Bologna, 1863.
[46] *Μαυρογιαννη Γ.* 'Ιστορια των'Ιονιων νησων αρχομενη τω 1797 και ληγουσα τω 1815. – 'Εν 'Αθηναις, 1889. – Τομ. 1, 2.
[47] *Μαυρογιαννη Γ.* 'Ιστορια των'Ιονιων νησων αρχομενη τω 1797 και ληγουσα τω 1815. – 'Εν 'Αθηναις, 1889. – Τομ. 1, 2. – Σ. 42.
[48] *Κορδατος Γ.* 'Ιστορια της νεωτερης 'Ελλαδας. – Αθηνα, 1957.
[49] *Γκριτσοπουλος Τ.Α.* Ιστοριογραφια του Αγωνος // Μνημοσυνη. – 1970. – Τ. 3.
[50] *Πρωτοψαλτης Ε. Γ.* Η επαναστασις του 1821 και η περη αυτης ιστοριογραφια // ΕΕΦΣΠΑ. Περ. Β'. – Τ. 24. – 1973–1974. – Σ. 264–281.
[51] Ιστορια του Ελληνικου Εθνους. – Τομ. ΙΒ. – Αθηνα, 1975.
Ιστορια του Ελληνικου Εθνους. – Τομ. ΙΓ. – Αθηνα, 1977.
[52] *Κουκκου Ε.* Ιωαννης Καποδιστριας ο ανθρωπος – ο διπολωματης. – Αθηνα, 1991.
[53] *Κουκκου Ε.* Ιωαννης Καποδιστριας ο ελληνας υπουργος των εξωτερικων της Ρωσιας // Χιλια χρονια ελληνισμου – Ροσιασ. Αθηναι, 1998. – Σ. 117–122.
[54] *Rodocanachi E.* Bonaparte et les iles Ioniennes: Un episode des conquetes de la Republique et du Premier Empire (1797–1816). – Paris, 1899. – P. 21.
[55] *McKnight J. L.* Admiral Ushakov and the Ionian Republic: The Genesis of Russia's First Balkan Satellite. Ph. D. Dissertation. – University of Wisconsin, 1965.
[56] *Camarino N.* Despre organizarea si activitatea Eteriei in Rusia inainte de rascoala din 1821 // Studii si materiale de istorie moderna. – 1960. – Vol. II. – P. 73–104.
[57] *Dontas D.* Greek Historians on John Capodistrias: A Selective Bibliography // Balkan Studies (Thessaloniki). – Vol. 31. – no. 1. – P. 87–106; *Item*. Greece and the Great Powers 1863–1875, IBS. – Thessaloniki, 1966.
[58] *Saul N.* Russia and the Mediterranean, 1797–1807. – Chicago; London, 1970.
[59] *Levandis J.* The Greek Foreign Debt and the Great Powers 1821–1889. – New York, 1944.
[60] *Frazee Ch. A.* The Orthodox Church and Independent Greece. 1821–1852. – Cambridge, 1969.
[61] Αρχειο Εμμανουηλ Ξανθου. – Τομ 1–3. – Αθηναι, 1997.
[62] *Мартенс Ф.Ф.* Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россиею с иностранными державами. – СПб., 1895. – Т. XI. Трактаты с Англиею. 1801–1831.
[63] Адмирал Ушаков. – Т. II. – М., 1952.
[64] Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского Министерства иностранных дел (ВПР). – Сер. 1 (1801–1815 гг.) – Т. 1. Март 1801 г. – апрель 1804 г. – М., 1960. – С. 800; ВПР. – Сер. 2 (1815–1830 гг.). – Т. 3 (11). Январь 1821 г. – декабрь 1822 г. – М., 1974; ВПР. – Сер. 2 (1815–1830 гг.). – Т. 5 (13). Январь 1823 г. – декабрь 1824 г. – М., 1982; ВПР. – Сер. 2 (1815–1830 гг.). – Т. 6 (14). Январь 1825 г. – декабрь 1826 г. – М., 1985.
[65] *Σακελλαριος Σ.* Φιλικη Εταιρεια. – Εν Οδησσω, 1909.
[66] *Λαιος Γ.* Ανεκδοτες επιστολες και εγγραφα του 1821. – Αθηναι, 1958.
[67] Записка графа Иоанна Каподистрии о его служебной деятельности // Сборник Русского исторического общества. – Т. 3. – 1868. – С. 75–76.
[68] *Ενεπεκινδης Π.* Ιωαννης Καποδιστριας, 176 γραμματα προς τον πατερα του. – Αθηναι, 1972.
[69] Αρχειον Καποδιστρια Α'. – Κεπκυρα, 1974.
[70] *Γερμανος Π.Π.* Απομνημονευματα. – Αθηνα, n.d.
[71] *Μακρυγιαννης.* Απομνημονευματα στρατηγου Μακρυγιαννη // Απαντα Μακρυγιαννη. – N.p., n.d. – Τ. 1.
[72] *Μεταξας Κ.* Απομνημονευματα. – Αθηνα, n.d.
[73] *Δραγουμης Ν.* Ιστορικαι αναμνησεις. – Τ. 1. – Αθηνα, 1973.
[74] *Μακρυγιαννης.* Απομνημονευματα στρατηγου Μακρυγιαννη // Απαντα Μακρυγιαννη. – N.p., n.d. – Τ. 1. – Σ. 8.
[75] *Μεταξας Κ.* Απομνημονευματα. – Αθηνα, n.d.
[76] *Δραγουμης Ν.* Ιστορικαι αναμνησεις. – Τ. 1. – Αθηνα, 1973.